

Evolució dels models de poblament a l'àrea del baix Ebre durant la Protohistòria

Els progressos en la investigació protohistòrica efectuats els darrers anys a les Terres de l'Ebre, amb la intensificació de les intervencions arqueològiques programades en jaciments o els estudis de conjunt desenvolupats al territori, ens han permès avançar d'una forma considerable en el coneixement de l'estructuració dels pobles indígenes assentats en aquesta àrea geogràfica definida pel curs del riu Ebre durant l'últim mil·lenni a.n.e. Aquest conjunt de noves dades ens mostren un territori que s'organitza a partir del segle VII a.n.e., amb una ocupació del medi ordenada i una evolució cap a models polítics complexos que es manifestaran durant el segle V a.n.e. perduraran fins la presència romana.

En aquest article proposem, a partir de la informació actual, un model evolutiu de l'ocupació d'aquesta regió en l'àmbit polític, econòmic i social entre els segles VII i I a.n.e.

Paraules clau: Protohistòria, riu Ebre, cultura ibèrica, ocupació del territori, primera edat del ferro, models de poblament.

Introducció

Els darrers anys, la investigació sobre la Protohistòria peninsular ha sofert tota una sèrie de canvis, tant metodològics com de contingut, sobretot arran de la constant proliferació de dades extretes del mateix creixement de la recerca, que ha variat els seus objectius primordials. Si bé el tercer quart del segle passat l'interès se centrava sobretot en l'anàlisi dels jaciments per tal de proporcionar datacions i seqüències evolutives, a poc a poc, i sense perdre aquesta fita, s'ha anat passant a l'estudi complet del jaciment, és a dir, a efectuar una arqueologia més "horitzontal", investigant aspectes que fins aleshores no es consideraven tant interessants, des de l'organització interna del jaciment fins a la seva integració en el medi que l'envolta.

Aquests plantejaments, que es produïren a partir de finals dels anys setanta i sobretot, dels vuitanta,

Le progresse dans l'investigation protohistorique effectuée pendant les années dernières dans les Terres de l'Ebre, avec l'intensification des fouilles archéologiques ou des études de jeu développé au territoire, ont permis à l'avance de forme considérable dans la connaissance de la structure des peuples indigènes assis dans ce secteur géographique défini par la rivière de l'Ebre pendant le dernier millenium a.n.E. Ce jeu de nouvelle information nous montre un territoire que l'on organise du siècle VII a.n.E. avec une occupation de le milieu arrangée et une évolution vers les modèles complexes politiques qui apparaîtrant pendant le siècle V a.n.E., durée jusqu'à la présence romaine.

Dans cet article nous proposons, départ de l'information actuelle, un modèle évolutionnaire de l'occupation de cette région entre le siècle VII et I a.n.E. au niveau politique, économique et social.

Mots clé: Protohistoire, rivière Ebre, culture ibérienne, occupation du territoire, le premier âge du fer, modèles de peuplement.

moment en què s'imposava una concepció innovadora de la recerca, l'anomenada arqueologia espacial, es van anar concretant al nostre país a partir de l'aplicació de diverses tècniques destinades a analitzar els models de poblament, considerant el jaciment com una part més d'un tot que conformaria el que anomenem paisatge històric. Aquesta nova visió es va veure acompanyada de l'auge d'una nova tècnica d'anàlisi, la prospecció i de l'augment de les excavacions en extensió, que permetien entendre cada cop més l'evolució dels jaciments: extensió, urbanisme, arquitectura, organització dels espais, etc., imprescindibles a l'hora d'estudiar-los particularment o dins del conjunt territorial.

Així mateix, els darrers anys s'ha produït un avenç remarcable en la recerca protohistòrica a les Terres de l'Ebre entorn a projectes d'investigació ben estructurats que es porten a terme des de diversos centres universitaris, destacant en aquest sentit, la Universi-

tat Rovira i Virgili de Tarragona i la Universitat de Barcelona. Aquest augment de l'activitat investigadora ha produït un sobtat flux de dades sobre jaciments concrets i sobre el territori en general que ens han permès avançar considerablement en el coneixement de l'estructura política, social i econòmica dels pobles indígenes assentats en aquesta àrea definida pel curs inferior del riu Ebre (Baix Ebre) i assolir alguns dels objectius marcats, alhora que apareixien nous interrogants. Amb aquesta nova informació proposem un model evolutiu de les societats enclavades en aquest territori entre els segles VII i I a.n.e.¹

Marc geogràfic i cronològic

L'estudi que presentem, d'alguna manera fruit d'una tasca d'investigació força intensa efectuada al curs inferior de l'Ebre des dels anys noranta, com succeeix en aquest tipus de recerca oberta, no es pot considerar conclòs, ja que malgrat que el treball que han efectuat els diversos grups d'investigació en aquest territori ha estat i està sent molt important, els mateixos avenços plantegen nous interrogants que cada cop, tot i el coneixement més precís que tenim sobre l'àrea concretada pel curs inferior de l'Ebre durant la Protohistòria, fan més complex definir el procés evolutiu de les societats assentades en aquesta regió.

En aquest cas, la nostra recerca s'ha centrat sobretot a l'últim tram de l'Ebre, en un territori definit per la vall que forma el riu des del Pas de Barrufemes, on hi ha l'últim congost important que l'encaixonava, i el mar, conformant una regió geogràficament molt ben delimitada, amb el riu articulant un paisatge de planes que van ascendint fins a alçades força importants, representades a la dreta pels Ports de Tortosa-Beseit i a l'esquerra per les serres de Cardó-Boix. Dins d'aquest espai paisatgístic, els principals nuclis de poblament s'han establert històricament a la mateixa vora del riu o prop d'altres cursos d'aigua que hi desguassen, actuant com a vies de comunicació entre l'Ebre i les terres més interiors, conformant un territori tancat, únicament pel sud hi ha certa continuïtat, seguint la costa, amb l'extrem més septentrional del País Valencià.

Pel que fa al marc cronològic, s'ha definit en certa mesura per les dades que posseïm actualment, és a dir, si bé hem emprat el terme Protohistòria de forma genèrica, hem d'indicar que actualment a l'àrea geogràfica analitzada no hi ha cap nucli excavat que es pugui datar dins del Primer mil·lenni a.n.e. amb anterioritat al període conegut com a Primera Edat del Ferro, si bé coneixem dades de poblament certament anteriors, que podrien situar-se a inicis de l'Edat del Bronze i, per tant, hi ha un buit poblacional a la zona de més de 1.000 anys.

Tanmateix, se'ns fa difícil considerar que aquest estat de la qüestió significa l'existència d'un hiatus poblacional, més aviat sembla una deficiència investigadora que seria força interessant corregir mitjançant

programes d'investigació destinats a la prospecció del territori, ja que no hem d'oblidar que riu amunt, a distàncies no gaire allunyades i molt ben comunicades amb aquesta àrea (Ribera d'Ebre o Priorat) es constata l'existència de nuclis ocupats durant el Bronze Final (ASENSIO *et al.* 1994-1996a; ASENSIO *et al.* 1994-1996b).

Presentem, doncs, unes dades sobre un territori ben definit, articulat pel riu Ebre en el seu tram final, amb un marc cronològic obert que abasta des d'aproximadament el segle VII a.n.e. fins al canvi d'era, sense partir d'un context estructurat en fases segons models o aspectes culturals, especialment en tractar el món ibèric, on tradicionalment s'ha diferenciat entre Ibèric Antic, Ple o Final, sinó analitzant l'ocupació des d'un plantejament continuista, on els salts evolutius ens vindran definits pels canvis socioculturals que conformaran les estructures politicosocials i econòmiques.

Hem d'indicar que, en aquest aspecte, els treballs que s'han efectuat els últims anys a la Catalunya meridional més que resoldre el problema de les perioditzacions l'han accentuat, especialment en tractar el pas de la Primera Edat del Ferro a l'Època Ibèrica, ja que l'ús de fòssils directors corresponents a elements culturals materials com les ceràmiques fenícies originals del sud peninsular, s'ha vist enterbolit per l'aparició de certs ítems ceràmics de clara ascendència formal fenícia, però que no es corresponen amb les importacions habituals procedents del sud peninsular. Aquesta presència ens indica un moment de transició —sempre dins de plantejaments materialistes— i/o de trencament tecnològic de principis del segle VI a.n.e., que podria associar-se amb l'eclipsi del comerç semita i l'aparició d'un nou procés econòmic i social que donaria pas a la cultura ibèrica. Es fa encara més tèrbol el trencament entre el període anomenat Primera Edat del Ferro i l'Època Ibèrica (Ibèric Antic).

Així, el clàssic subperíode anomenat Ibèric Antic no deixaria de ser un estadi de trànsit i d'afirmació de noves expressions socioeconòmiques, amb uns trets comuns amb moments posteriors associats sobretot a la cultura material —ús d'alguns recipients de tècnica i forma semblant— i una nova formulació sociopolítica fruit, sobretot, dels canvis produïts durant els decenniis anteriors, però que entraria en crisi en el moment de produir-se la veritable estructuració sociopolítica i econòmica que definirà els ibers del sud de Catalunya, que s'efectuaria al baix Ebre a partir del segle V a.n.e. El primer estat de la denominada cultura ibèrica resta com un període d'afermament de determinats sectors sorgits d'entre les comunitats de la Primera Edat del Ferro, que ara com ara no sabem si seran els mateixos que promouran els canvis posteriors.

D'altra banda, i arran de les dades actuals, tampoc és clar el moment de trencament de les estructures sociopolítiques ibèriques tradicionalment associades a certs fenòmens històrics com la Segona Guerra Púnica o les campanyes de Cató. Si bé no volem desvalorar la importància d'aquests esdeveniments en el devenir de la cultura ibèrica, l'arqueologia no ens indica que aquests successos, importants indubtablement en l'evolució de la cultura indígena dels

1. Aquest treball ha estat presentat dins del *workshop* "De l'Aldea a la Ciutat: Materialitat i Ideologia", celebrat a Lleida al desembre de 2004.

últims segles abans del canvi d'era, significuessin un canvi immediat en l'estructuració territorial ibèrica, que veuria perdurar les seves formes fins, almenys, en alguns casos, 100 anys després d'aquests fets, moment en què es documenta un canvi important en el patró de poblament, promogut per una nova concepció econòmica i possiblement política de l'ocupació del territori.

Dades sobre l'ocupació territorial

L'estudi directe del territori ens ha proporcionat una documentació que ens confirma una ocupació continuada de l'àrea del baix Ebre entre, almenys, amb les datacions tradicionals efectuades a partir de la presència de determinats ítems materials —àmfora fenícia VR1 o T10121— el segle VII a.n.e. i el canvi d'era. Tanmateix, aquesta ocupació a escala general no es correspon moltes vegades amb la particularitat

de cada un dels jaciments, on, en els casos en què s'han efectuat recerques més intenses, s'observen variacions substancials que defineixen la continuïtat o el trencament d'un patró concret.

Tal com hem enunciat anteriorment, per tal d'efectuar l'anàlisi i poder plantejar un model evolutiu hem decidit obviar les perioditzacions establertes per al territori (VILASECA 1947, 1973; PADRÓ, SANMARTÍ 1976-78; SANMARTÍ 1987; GRACIA, MUNILLA, PALLARÉS 1991; GRACIA, MUNILLA 1993), i efectuar l'estudi a partir de dos vessants:

1. El jaciment com un ent individual i únic —unitat d'investigació.
2. El territori, entès a partir de la interacció dels jaciments com a part d'un mateix complex socio-cultural —unitat d'integració.

Pel que fa als jaciments, dins d'aquesta àrea geogràfica tenim documentada actualment l'existència durant la Protohistòria dels següents nuclis:

BAIX EBRE

L'Aldea

1. Tossal Redó
2. Mas de Mussols
3. Mas de Mussols (la Palma)

Aldover

4. Les Valletes
5. Els Tossals

Benifallet

6. Turó de l'Audí (la Vinya)
7. Mas de Xalamera
8. Turó de Xalamera
9. Lo Toll (lo Coniller)
10. Les Llomes
11. El Martorell (el Murteral)
12. El Castellot de la Roca Roja
13. Aldovesta
14. La Torreia (Coll de Som)

Camarles

15. El Bordissal

Roquetes

16. Horta Baixa
17. Barranc de Sant Antoni

Tivenys

18. Barranc Fondo
19. L'Assut
20. Km 14
21. El Mas d'en Serra
22. Les Planes
23. Casa de l'Assistent
24. Punta de la Plana de la Mora
25. Plana de la Mora 1
26. Plana de la Mora 2

Tortosa

27. Les Planetes
28. Barrugat
29. Castell de Sant Joan (la Suda)
30. Hospital Verge de la Cinta
31. Pla de les Sitges
32. Masia Despatx

Xerta

33. Les Trampes
34. Barranc de les Fonts

MONTSIÀ

Alcanar

35. La Moleta del Remei
36. Sant Jaume (Mas d'en Serra)

Amposta

37. La Carrova (necròpolis)
38. La Carrova (assentament rural)
39. Pla d'Empúries
40. Les Faixes Tancades de l'Antic
41. El Castell
42. L'Oriola (necròpolis)

Godall

43. Castell dels Moros

Santa Bàrbara

44. Mianes (necròpolis)
45. Mianes

Ulldecona

46. La Cogula
47. El Castell
48. La Ferradura
49. Les Esquarterades

Si més no, entre aquests, els jaciments excavats —o dels que tenim dades procedents d'excavació— que ens permeten afinar la seva cronologia d'ús o ocupació són al Baix Ebre, Aldovesta (Benifallet), ocupat entre el 650 i el 580/575 a.n.e. (MASCORT, SANMARTÍ, SANCANA 1991); el Castellot de la Roca Roja (Benifallet), amb uns nivells d'ocupació anteriors a la construcció del sistema defensiu datats entre finals del segle VI i inicis del V a.n.e., moment en què es bastiria la muralla. El nucli s'abandonaria entre els segles III i II a.n.e., s'observa una possible reocupació en època tardana (NOGUERA 2002); l'Assut (Tivenys), amb una ocupació que amb les dades actuals podem establir entre el segle VI a.n.e. i com a mínim el segle II a.n.e., amb tres fases molt ben definides (DÍLOLI, BEA en premsa); les Valletes (Aldover), ocupat des de mitjan segle V fins a la primera meitat de l'I a.n.e. (ARBELOA 1990); les Planetes (Tortosa), ocupat des de mitjans del segle V fins a mitjan/finals del II a.n.e. (DÍLOLI, BEA, VILASECA 2003); al Castell de Sant Joan o de la Suda (Tortosa), la revisió dels materials procedents d'antigues remocions de terres (construcció del Parador Nacional de Turismo) ha proporcionat dades sobre una ocupació en època ibèrica que ara per ara sembla tardana, a l'espera dels resultats finals de la investigació; tanmateix es coneix l'existència d'un fragment de ceràmica ibèrica fora de context, localitzat en una de les vessants del turó del castell. Aquest lloc té una perduració continuada fins als nostres dies; Barrugat (Tortosa), tardà, amb presència de materials ibèrics, podria datar-se des del segle II a.n.e. fins al segle V d.n.e., i el Bordissal (Camarles), ocupat des de finals del segle V a.n.e. fins al II a.n.e. (DÍLOLI, MASSÓ, OTIÑA 1999).

Al Montsià les dades ens les proporcionen diversos jaciments dels quals a hores d'ara el més paradigmàtic és, possiblement, la Moleta del Remei (Alcanar), amb una ocupació que va des del 625 fins a finals del segle II a.n.e., estructurada en quatre fases: 1. 625-575 a.n.e.; 2. Abandonament?; 3. 425-300 i 300-230 (estancament); 4. 230 a 110 (segon moment constructiu) (GRACIA, MUNILLA, PALLARÉS 1988). També cal esmentar: Sant Jaume/Mas d'en Serra (Alcanar), amb una fase d'ocupació que s'estén entre el 650 i el 575 a.n.e. (GARCIA, GRACIA 2002); el Castell d'Amposta, petit poblat que controlaria l'accés al riu, ocupat des de mitjan segle V a.n.e. fins almenys el III d.n.e. (VILLALBÍ, MONTAÑÉS, FORCADELL 2002); el Castell d'Ulldecona, amb fases que van des del segle VII a.n.e. fins al canvi d'era —entre el 25 i l'1 a.n.e., reocupat posteriorment (ÁLVAREZ *et al.* 2002), i la Ferradura (Ulldecona), entre el 650 i el 575 a.n.e. (MALUQUER 1987).

Quant a les necròpolis, les seves seqüències d'ús són:

Mas de Mussols: 580 a inicis del V a.n.e.; Mianes: 525 a finals del V (425-400) a.n.e.; l'Oriola: entre mitjan segle VI i 425 a.n.e. (ESTEVE GÁLVEZ 1999; MALUQUER 1987; MUNILLA 1991); la Carrova: enterrament individual datat entre finals del III i inicis del II a.n.e. (GARCIA, VILLALBÍ 2002).

D'altra banda, els estudis territorials efectuats en aquesta zona els últims anys (DÍLOLI 2002) han permès la identificació en base a unes variables ben defini-

des, d'una tipificació dels jaciments que denota una estructura jerarquitzada on hi haurà uns assentaments estables de població concentrada, amb estructures defensives i un elevat interès pel control territorial, ubicats sobre relleus destacats situats prop d'àrees de conreu extenses amb una capacitat productiva elevada, des d'on es regularà l'explotació i el control del territori, i uns nuclis *dependents* dels anteriors destinats a complementar-los en aspectes concrets, estratègics —control de les vies de comunicació i del territori— o econòmics —augment de la superfície d'explotació dels centres independents. Aquests establiments tindran una funcionalitat individual o mixta, i podrien no estar habitats de forma permanent.

Possiblement, dins d'aquest esquema ens faltarien al cim de la piràmide estructural els nuclis amb funcionalitat organitzativa i administrativa que exercirien la capitalitat del territori, que podrien venir determinats sobretot per la seva extensió, ja que la presència d'elements defensius complexos o l'existència d'edificis o estructures singulars —rituals o econòmiques—, considerades indicatives d'un estrat superior, es troba documentada en diversos nuclis.

En aquest sentit, a la zona analitzada, únicament hi ha un assentament que podria complir aquesta funció capitalitzadora, el Castell de Sant Joan o la Suda (Tortosa, Baix Ebre), equiparable dins d'un mateix territori polític on s'hi localitzaria l'ètnia ilerlavona, al que més al nord podria significar el Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), malgrat la manca de dades arqueològiques que tenim actualment d'aquest nucli del Baix Ebre.

Hem d'indicar també que aquest esquema no es tancat, i que cada tipus té moltes variants de difícil adscripció (DÍLOLI 2002), fet que denota l'heterogeneïtat del poblament dins d'un mateix territori ben estructurat políticament almenys des del període anomenat ibèric ple.

Estructura del poblament i tipus d'ocupació del territori

L'estudi de l'estructura del poblament s'ha efectuat per quatre períodes fonamentals, el segle VII a.n.e., el segle VI a.n.e., el bloc que abasta des del segle V al II a.n.e. i els segles II-I a.n.e. Metodològicament, s'han contemplat disset variables de cada un dels jaciments inclosos en l'estudi: la superfície del jaciment, productivitat potencial agrícola (1 i 3 km), pendent (1 i 3 km), superfície agrícola (1 i 3 km), accessibilitat, alçada absoluta, alçada relativa màxima i mínima (1 i 3 km), visibilitat, distància dels punts d'aigua, distància de les principals vies de comunicació i distància del veí més proper. A partir d'aquí, s'han intentat diferenciar els tipus emprant tècniques derivades de l'aplicació de procediments classificatius basats en el càlcul de les semblances entre parelles d'individus o casos. S'ha elaborat un dendograma o diagrama d'arbre on es representen les unions entre membres i/o grups a diferents nivells de similitud fins a la fusió total en un tronc comú. Aquest sistema, conegut genèricament com anàlisi Cluster o de conglomerats (ACL), és ideal com a procediment exploratori, malgrat que els seus resultats han de ser

contrastats mitjançant altres mètodes, ja sigui amb una mera inspecció visual o amb l'aplicació d'altres tècniques de tipus matemàtic (PICAZO 1993). En el nostre cas hem optat per corroborar els resultats obtinguts en aquesta primera classificació, mitjançant l'ús d'una tècnica bàsica de l'anàlisi multivariant, l'anàlisi de components principals (ACP), procediment que ens ha de permetre establir els factors principals i les tendències que determinen cada conglomerat i contrastar així, les conclusions extretes de la primera exploració.²

Tal com ja hem indicat, a l'àrea investigada no hi ha indicis de poblament durant l'últim mil·lenni abans de la nostra era amb anterioritat al segle VII a.n.e. A partir d'aquest moment s'observa una proliferació de nuclis tant a la costa com a l'interior, seguint el curs de l'Ebre. Es tracta d'establiments que presenten una estructura urbanística molt bàsica, formats per un sol barri, com és el cas de la Ferradura, a Ulldecona, d'hàbitats aïllats, possiblement unifamiliars, com Aldovesta, a Benifallet (MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA 1991), o més complexos, com seria el cas de la Moleta del Remei (Alcanar), que, segons les últimes investigacions, es mostra com un nucli de mida força destacada i ben organitzat, o el de Sant Jaume/Mas d'en Serra (Alcanar), un assentament acastellat que s'ha interpretat com una residència senyorial³ a l'estil de les cases-torre que es bastiran anys després en territoris propers (MORET 2002).

L'aplicació de les tècniques esmentades anteriorment ens ha permès definir per aquest primer període cinc tipus dividits en diversos subtipus (DILOLI 2002). El tipus 1 es distingeix per englobar els assentaments situats principalment en espais amplis, amb un interès general per les condicions econòmiques basades en l'explotació agrícola. Tanmateix, dins d'aquest tipus s'han de distingir tres grans grups en relació amb la prioritització dels valors econòmics i/o estratègics.

Pel que fa al tipus 2, es caracteritza fonamentalment per tenir una potencialitat agronòmica relativament baixa, a l'igual de les condicions estratègiques derivades de l'alçada o, especialment, de la visibilitat.

En el tipus 3 preval l'estratègia, malgrat que la distància respecte dels punts d'aigua d'aquest tipus seria la més alta de tots els grups senyalats, quadruplica la mitjana.

El tipus 4, que, a l'igual del cas anterior, es basa en l'estratègia, es distingeix per l'elevada alçada relativa mínima per a l'àrea de 3 km, així com per la dificultat en l'accés, que assoleix la cota més alta de tot el territori. La visibilitat seria també un altre punt a destacar, així com l'augment dels valors de sòl agrícola i productivitat, que, essent força baixos per a l'àrea d'un quilòmetre, augmentarien considerablement als 3 km.

A l'últim, el tipus 5 té unes característiques molt marcades de caire estratègic: valors molt alts d'alçada absoluta i relativa màxima, amb una forta pendent

a 1 i 3 km, factor determinant d'unes estimacions agràries reduïdes.

De fet, l'anàlisi d'aquesta agrupació ens permet definir una gran heterogeneïtat en l'organització territorial, en què prevalen dos components: l'econòmic, amb un interès per la proximitat a àrees aptes per al conreu, i l'estratègic, on l'alçada, la visibilitat i el control de les vies de comunicació desbanquen l'economia. L'ocupació, basada en els paràmetres anteriors, es distribueix en dos grans blocs, els que se situen seguint el curs de l'Ebre i els que es troben disposats a les últimes serres catalanes, constituint dos models regionals. D'aquests, el grup de jaciments ubicat a l'extrem sud de la desembocadura del riu Ebre, aglutinaria els establiments de la Moleta del Remei, que actuaria com a nucli principal, director del territori, del qual dependrien la resta, Sant Jaume, la Ferradura, el Castell d'Ulldecona i la Cogula, aquest últim pràcticament destruït per remocions modernes. L'organització territorial atorgaria funcions específiques a cada un dels centres, i conformaria un model ocupacional concentrat que perduraria fins aproximadament l'inici/mitjan segle VI a.n.e., moment en què tots aquests nuclis es veurien afectats per una destrucció de tipus violent. L'altre grup regional se situaria, com hem assenyalat, al llarg del curs de l'Ebre, entre la desembocadura i el Pas de Barrufemes, amb diferències ocupacionals constatables, ja que el model seria lineal, no concentrat, i no s'observaria l'existència d'un poblat central destacat. Tanmateix, si bé en aquesta zona el tipus d'ordenació del poblament no és tan visible, el fet que hi hagi un nucli com Aldovesta (Benifallet), amb una activitat econòmica especialitzada, ens indica l'existència d'una organització territorial de l'espai.

Una dada interessant és que, en l'aspecte ocupacional, aquests models no perduren durant un temps considerable, ja que els centres es basteixen en el moment en què la presència colonial fenícia és més intensa, i desapareixen quan aquests contactes es fan més esporàdics. Cronològicament, el moment de construcció de la majoria d'aquests nuclis se situa a mitjan segle VII a.n.e., i no perdura més enllà del primer quart del segle VI a.n.e., és a dir, es tracta d'un establiment no superior en cap cas als 100 anys.

L'explicació, doncs, de la desaparició d'aquest model d'ocupació s'ha de buscar en un context més ampli. És un fenomen que supera l'àmbit territorial en què emmarquem aquest estudi, s'estén per regions veïnes que es veuen afectades per la mateixa singularitat i que alguns autors han volgut veure com a enfrontaments entre grups regionals.⁴ Si més no, hem de recordar que es tracta de patrons de poblament inèdits, molt associats a la presència d'una constant externa, el comerç fenici, i la desaparició dels quals va lligada en el temps amb la disminució de la presència d'aquest factor; víctima possiblement d'un esgotament econòmic del model.

A partir del segle VI a.n.e. es constata, doncs, una forta disminució del poblament, de tal manera que

2. Les dades sobre el procediment i la seva aplicació estan detallades a Diloli, 2002.

3. Aquesta interpretació ens ha estat proporcionada oralment pel director de les excavacions en aquest assentament, David Garcia.

4. Informació proporcionada per D. Garcia en una conferència pronunciada a la Universitat Rovira i Virgili l'octubre de 2004.

únicament coneixem en aquesta zona i durant aquest moment dos assentaments en funcionament, el Castellot de la Roca Roja (Benifallet) i l'Assut (Tivenys), ambdós situats riu amunt, a tocar del Pas de Barrufemes. Tanmateix, i malgrat la falta de dades de què disposem, no hi ha dubte que l'ocupació, certament disminuïda, és constant des del període anterior, ja que les necròpolis del curs inferior de l'Ebre, Mas de Mussols (l'Aldea), Mianes (Santa Bàrbara) i l'Oriola (Amposta), estan en ús des d'almenys mitjan segle VI a.n.e. perduren fins a mitjan/finals del segle V a.n.e. Tal com es pot deduir, aquesta manca de dades dificulta en forta mesura cap tipus de distinció tipològica per a aquesta època.

De fet, aquest període, anomenat tradicionalment Ibèric Antic a partir, sobretot, de la presència d'uns ítems materials nous que tindran certa continuïtat durant el moment posterior, no deixa de ser un estadi de trànsit entre la Primera Edat del Ferro i el món ibèric en el que s'afirmaran unes expressions socioeconòmiques gestades durant els segles anteriors. És indubtable que el patró d'ocupació d'aquest territori sofrirà un canvi sobtat a partir del primer quart del segle VI a.n.e., moment de destrucció i desaparició de la major part dels enclaus ocupats durant els decennis anteriors, però també resulta evident que aquest període té poca cosa a veure amb els trets que definiran l'iberisme del sud de Catalunya, amb un model territorial perfectament organitzat dins d'una estructura que es pot considerar de tipus estatal i que es gestarà a partir del segle V a.n.e., moment en què es bastiran tota una sèrie de centres de nova planta amb una funcionalitat perfectament establerta i uns trets característics, que perduraran fins l'ocupació romana.

És així que entre els segles VI i V a.n.e., la principal peculiaritat d'aquesta àrea geogràfica serà la poca ocupació documentada, possiblement d'un estil semblant al període anterior, representada sobretot a partir de les restes funeràries, que no deixen d'indicar l'existència d'un poder nou, possiblement sorgit durant el segle anterior. Aquest estat de la investigació ens presenta l'anomenat tradicionalment Ibèric Antic com un període de canvi, que enllaça el sorgiment d'unes manifestacions sociopolítiques durant la Primera Edat del Ferro amb la cultura ibèrica, moment en què es produirà una veritable transformació social, política i econòmica del territori.

A partir de mitjan segle V a.n.e., s'observa un canvi substancial, la creació de tota una sèrie de nous assentaments que indiquen un sobtat augment de la població. Es tracta de nuclis que compten amb un esquema urbanístic prèviament traçat i que s'integren en un pla d'organització superior que inclou tot el territori, ja que hi ha centres de major o menor importància amb dependència uns dels altres. Al mateix temps, es constata l'abandonament de les necròpolis del sud de l'Ebre, sense que s'hagin documentat altres enterraments en aquesta zona fins un moment molt avançat de l'època ibèrica (GARCIA, VILLALBI 2002), fet que denota un canvi important en la ritualitat, associat probablement a un nou esquema politico-social.

En aquest sentit, hem de plantejar per a aquest moment el sorgiment i/o afermament d'uns grups que

controlen la producció econòmica, la garanteixen i l'aprofiten per confirmar el seu poder sobre una societat organitzada, com ho demostra la funcionalització dels nuclis d'hàbitat. Aquests grups, possiblement aristocràtics, s'assentaran en aquests poblats o aldees fortificades, des d'on dirigiran l'explotació del territori controlant l'excedent i els intercanvis, elements bàsics de l'economia ibèrica.

Pel que fa als nous assentaments, ja hem indicat anteriorment l'existència de diversos tipus d'establiment. L'aplicació de l'ACL i de l'ACP ens ha permès distingir una variabilitat tipològica bàsica amb tres classes principals, fet que denota més homogeneïtat en l'ordenació del poblament que durant el segle VII a.n.e., o, si més no, una organització prèvia de l'ocupació.

Les categories principals són tres. El tipus 1, format pels nuclis de poblament concentrat, situats sempre cercant unes característiques estratègiques tant de tipus defensiu com econòmic i que es distingeixen per la mida i per l'existència d'un urbanisme on es contempen espais públics i privats. Destaquen els sistemes defensius que, conjuntament amb la geomorfologia de l'àrea escollida per a l'emplaçament del poblament, en determinaran la distribució interna. Entre aquests hi trobarem diversos subtipus segons la variable que es potèncii, mida, interès estratègic o econòmic, etc.

El tipus 2 es distingeix, sobretot, per les condicions estratègiques, alçada, visibilitat, accés complicat, etc., així com per tenir una superfície d'ocupació més reduïda que el tipus 1. Es tracta de nuclis amb unes funcions destinades al control o vigilància territorial.

El tercer tipus el formen els jaciments de mida més petita, amb unes condicions estratègiques pràcticament inexistent, dirigits sobretot a l'explotació del medi.

Tal com hem assenyalat, aquests tipus bàsics es divideixen en subclasses, depenent del pes de les variables, determinants en cada cas particular, però sense modificar l'esquema general que ens presenta un territori controlat per uns nuclis que esdevindran autèntics centres de població concentrada, amb unes característiques molt ben definides: gran extensió, ubicació estratègica, al cim o en flancs de muntanya, els quals són els més grans, presència d'espais públics i privats, importància cabdal dels sistemes defensius, determinants en l'urbanisme, etc. Aquests nuclis es veuran recolzats, dins del pla organitzatiu del territori, per petits centres especialitzats de tipus estratègic o econòmic.⁵

5. De fet, el nostre coneixement sobre aquest tipus de nuclis de funcionalitat econòmica és pràcticament nul, ja que fins ara no se n'ha excavat cap en aquest territori, sinó que la investigació s'ha dirigit, més aviat, envers els hàbitats de tipus 1. Si més no, podríem incloure en aquest grup de centres dependents el jaciment prospectat del Pla de les Sitges (Tortosa, Baix Ebre), indret on si bé no hi ha dades sobre l'existència d'un centre d'hàbitat, s'ha documentat una concentració de sitges excavades al terreny natural, amb una utilització discontinua des de l'Edat del Bronze fins a l'Edat Mitjana, amb indicis d'ús durant l'època ibèrica.

La presència d'aquest model de poblament es confirma a partir de mitjan segle v a.n.e., moment en què es bastiran els principals assentaments del territori, que perduraran majoritàriament almenys durant els tres segles posteriors. En el mateix moment de la seva construcció es dotaran de sistemes de protecció de certa complexitat, formats per muralles, torres, etc. Aquest procés es dona al Castellot de la Roca Roja (Benifallet), a les Valletes (Aldover), les Planetes (Tortosa), la Moleta del Remei (Alcanar), l'Assut (Tivenys), on podria haver-hi una estructura turriforme anterior, la Torreta (Benifallet),⁶ la Punta de la Plana de la Mora (Tivenys), el Castell (Amposta) i les Faixes Tancades de l'Antic (Amposta), mentre que possiblement les Esquarterades (Uldecona) i el Castell dels Moros (Godall) serien una mica posteriors.⁷ Aquests elements, destinats tant a la protecció com a la dissuasió, no seran iguals en tots els casos. Destaca la presència de muralles, que poden ser completes o perimetrals —la Moleta del Remei i possiblement l'Assut, les Valletes, les Planetes i el Castell d'Uldecona—, o el que s'ha anomenat “muralla de barrera” (BONET, MATA 1991) —el Castellot de la Roca Roja, la Torreta, la Punta de la Plana de la Mora, les Faixes Tancades de l'Antic, les Esquarterades, el Castell dels Moros i probablement el Martorell, el Castell de Sant Joan i el Castell d'Amposta—, que protegeix el punt de més fàcil accés mentre que la defensa de la resta del perímetre es basa en la topografia del relleu que acull l'assentament. La defensa del poblat es completa mitjançant altres elements entre els que destaquen les torres, interiors o exteriors, els bastions i els fossats.

Hem de remarcar que la presència de sistemes defensius complexos —fet constatable a tota l'àrea de l'Ebre, no únicament a la zona analitzada— a partir de mitjan segle v a.n.e., indica un canvi sociopolític important, doncs es tracta d'un fet que s'ha de relacionar amb una estructuració nova de la societat, amb més complexitat, inexistente en un moment anterior. De fet, les ètnies ibèriques que coneixerem a partir del segle III a.n.e. a través dels texts clàssics es gesten possiblement en aquest moment, com ho indica l'organització territorial, innovadora, tant a escala macro com a escala semimicro.

Aquest nou model territorial es mantindrà, sense gaire variació, durant gairebé tres segles, sobrepassarà esdeveniments bèl·lics tant importants com la Segona Guerra Púnica. Així doncs, amb les dades actuals no podem certificar que els enfrontaments entre cartaginesos i romans, amb la victòria final d'aquests últims, significués un trencament respecte a moments anteriors, quant al patró de poblament. El model d'ocupació perdura, encara que l'aplicació de l'administració romana a partir del segle II a.n.e. suposem que va afectar de forma definitiva el tipus

d'establiment ibèric, que es veuria obligat a adaptar-se a les noves formes, generalment de forma pacífica. Els principals centres d'hàbitat situats en llocs estratègics es van desocupar a partir de mitjan/finals del segle II a.n.e., sense que el factor indígena perdés, si fem cas a les fonts escrites, cert control polític de la regió.⁸

S'observa, doncs, en aquest moment un trencament i una variació molt important en el tipus d'ocupació. Hi ha un abandonament paulatí dels principals poblats de la regió i resta únicament ocupat el Castell de Sant Joan/La Suda—,⁹ que es convertiria en l'eix romanitzador del territori fins a la fundació, als peus del mateix, de la ciutat romana de Dertosa, ja a finals del segle I a.n.e.

Conclusions

L'esbós anterior ha de servir si més no per definir l'evolució de les pautes d'ocupació del territori durant la Protohistòria al tram final del riu Ebre, des del Pas de Barrufemes fins al mar. Tanmateix, som conscients que la regionalització d'aquest tipus d'estudis, si bé ens permet aprofundir en el coneixement d'un territori i de la seva evolució durant un moment cronològic concret, dificulta la interpretació històrica global, ja que no s'aplica sobre espais geogràfics tancats. En aquest sentit hem de remarcar que a l'àrea de l'Ebre el riu es conforma com un nexa d'unió territorial que atorga uns trets semblants en les formes de poblament d'aquest període a una regió força ampla que supera les fronteres administratives actuals. S'observa una organització ocupacional preestablerta que inclou l'especialització funcional d'alguns establiments, característica que s'accentuarà a mesura que avancem en el temps.

En tot cas, a l'àrea geogràfica definida, es pot plantejar l'existència de diferents models d'ocupació que evolucionen cronològicament sense ruptura, és a dir, malgrat els esdeveniments històrics que afecten l'ocupació d'aquest territori, les pautes de poblament es desenvolupen sense trencaments a partir del segle VII a.n.e. fins al canvi d'era. Dins del període que tradicionalment s'ha anomenat Primera Edat del Ferro, es du a terme el bastiment dels assentaments d'Aldovesta, Sant Jaume/Mas d'en Serra, la Ferradura, la Moleta del Remei i el Castell d'Uldecona, entre altres, habitats durant el segle VII a.n.e. i abandonats violentament durant la primera meitat del VI a.n.e. La Moleta del Remei i el Castell d'Uldecona seran reocupats posteriorment, a primera vista sense solució de continuïtat, fins el seu definitiu abandonament, el primer al segle II a.n.e., i el Castell d'Uldecona amb posterioritat al canvi d'era.

Amb aquestes destruccions, s'observa al territori una disminució molt marcada dels llocs d'hàbitat

6. Aquest nucli formaria part possiblement del grup de centres especialitzats en el control del territori.

7. Hem enunciat únicament els assentaments en els quals s'ha documentat l'existència d'algun tipus d'element defensiu visible. Tanmateix, és indubtable que altres nuclis d'aquesta zona amb la mateixa categoria han de posseir sistemes de defensa complexos.

8. CÈSAR, *De bello civili*, LX.

9. L'existència d'una ciutat principal al territori ilergavonès, possiblement Iltirca-Ilerca (*Hibera*), apareix expressada a les fonts de forma directa (Livi, XXIII, 28, 9-12) i indirecta (Cèsar, *De bello civili*, LX) i a la numismàtica.

que implica, a partir del segle VI a.n.e., un canvi en el patró de poblament, ja que actualment únicament tenim dades de l'ocupació en aquest moment de dos nuclis: el Castellot de la Roca Roja (Benifallet) i l'Assut (Tivenys). Tanmateix, l'existència de les tres necròpolis del baix Ebre —Mas de Mussols (l'Aldea), Mianes (Santa Bàrbara) i l'Oriola (Amposta)—, en funcionament també a partir del segle VI a.n.e. ens indica una continuïtat en l'ocupació amb un model que avui dia ens és molt mal conegut, però que sens dubte s'ha d'associar a l'aparició d'unes elits que controlaran políticament i econòmicament el territori. La presència d'aquests grups dominants, constatada físicament en territoris veïns a través dels seus llocs de residència —cases-torre— (MORET 2002), podria trobar un cas paral·lel a l'Assut (Tivenys, Baix Ebre), on s'ha documentat l'existència d'una estructura turriforme de planta circular associada al sistema defensiu, que possiblement data del segle VI a.n.e. (DÍOLI, BEA en premsa), precursora d'una arquitectura militar que es manifestarà durant el segle següent.

En aquest moment es produirà, doncs, una accentuació del poder de les elits, que s'organitzaran territorialment a partir del bastiment d'autèntiques fortalises, des d'on es controlarà l'explotació del territori. La presència d'aquests grups dominants quedarà constatada a les necròpolis, on el propi ritual d'enterrament apunta a l'existència d'una diferenciació entre estaments de classe i/o socials.

A partir de mitjan segle V a.n.e. es produirà una veritable transformació en el patró de poblament, representada, sobretot, per la presència de nous assentaments, que indica un augment sobtat de la població en aquesta àrea geogràfica. Es constata la continuïtat de l'Assut, que es convertirà en un poblat important, i del Castellot de la Roca Roja, amb unes dimensions més petites. Tant en el cas dels nous establiments com en el de les reocupacions, hi ha un plantejament urbanístic nou, de manera que el que interessa és el lloc geogràfic, doncs el patró de poblament és inèdit. Els nous assentaments es caracteritzaran per tractar-se de poblats amb espais públics i privats, ben estructurats urbanísticament, que regeixen espais geogràfics concrets dins d'un model territorial més ampli al qual s'integraran nuclis més reduïts i amb activitats especialitzades, de tipus econòmic o estratègic.

Tanmateix, ja hem indicat com en aquesta escala organitzativa ens falten els nuclis de mida superior que s'han documentat en zones properes i que s'han identificat com a possibles capitals, que al curs inferior de l'Ebre únicament podem cercar per referències al Castell de Sant Joan/la Suda (Tortosa, Baix Ebre). L'existència d'aquest centre, que s'hauria de relacionar dins de la totalitat del territori ebrenc amb la presència a la Foia de Mora del Castellot de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), significaria la confirmació d'uns assentaments principals, ocupats per les elits polítiques ibèriques, que podrien habitar també en aquests *oppida* situats al llarg del territori i que permetrien fer-ne una explotació de forma directa. Aquest concepte indicaria el sorgiment en

aquest moment d'una estructura basada en una compartimentació ètnica del territori, amb la presència dels *ilercavons* a l'àrea costera de l'Ebre, els *cossetans* al nord-est, al Camp de Tarragona, i a l'interior els *ilergets* al nord i els *ausetans* de l'Ebre a la zona de confluència entre l'Ebre i el Matarranya.

A partir de la segona meitat del segle II a.n.e. s'observa un abandonament, generalment pacífic, dels poblats ibèrics, encara que les fonts clàssiques indiquen una pervivència del poder polític indígena a la regió. Tanmateix, la romanització és un fet imparable que implicarà una total desaparició dels centres anteriors, de manera que únicament es constata la possible perduració de l'ocupació del Castell de Sant Joan/la Suda, al menys fins a mitjan/finals del segle I a.n.e., moment de la fundació de Dertosa.

Ja hem indicat anteriorment la dificultat de crear un model a partir d'un territori tan reduït, som conscients que per poder estructurar cronoculturalment aquest territori l'hem de relacionar amb una regió més ampla, que abasta com a mínim tota la Catalunya meridional, almenys la franja costanera, i el nord de Castelló. Tanmateix, podem avançar una proposta d'esquema cronocultural a partir de les dades anteriors, plantejada per mitjà de fases, en la que s'observa una divisió en quatre períodes: els dos primers d'afermament, amb una concepció socioeconòmica innovadora al territori, dins d'un procés que s'inicia al segle VII a.n.e. i possiblement finalitza a mitjan segle V a.n.e. Conformen el que tradicionalment s'ha anomenat Ibèric Antic com una fase de continuïtat —a escala social— amb l'anterior, i es caracteritza per ser el moment en què es consolidaria un poder representat fonamentalment a les necròpolis o a través d'estructures d'hàbitat que en altres regions han estat anomenades residències aristocràtiques —cases-torre— (MORET 2002), amb molt poca durada. Aquestes elits, que poden descendir dels caps familiars d'èpoques anteriors, possiblement amb el seu poder consolidat durant el segle VI a.n.e., podrien encapçalar les transformacions d'una nova època en què es produirà una reestructuració de l'ocupació del territori. Aquest nou estat de la qüestió representa un nou model polític, econòmic i social —la cultura ibèrica—, basat en l'existència d'uns poblats molt ben protegits, possiblement regits per grups aristocràtics o senyorials, que estructuraran un esquema polític de tipus estatal que perdurarà durant els segles següents, fins a veure's desbancat a partir de mitjan/finals del segle II a.n.e. per la presència romana, tant militar com política i econòmica. La presència púnica i romana no afectarà l'estructuració territorial fins la plena implantació de l'organització política imposada per Roma, ja a finals del segle II a.n.e., moment en què s'abandonaran els principals assentaments ibèrics, que seran substituïts per nous nuclis amb una funcionalitat essencialment encaminada a l'explotació econòmica del territori.

Aquest procés històric es pot definir mitjançant les següents fases:

- Fase 1: Mitjan segle VII-mitjan segle VI a.n.e. (aproximadament entre 650 i 575/550 a.n.e.).
- Fase 2: Inicis/mitjan segle VI-mitjan segle V a.n.e. (aproximadament entre 575/550 a.n.e. i 450/425 a.n.e.).

- Fase 3: Mitjan segle v-mitjan/ finals segle II a.n.e. (aproximadament entre 450/425 i 150/125 a.n.e.).
Del 450/425 al 400 a.n.e. (creació i aferment).
Del 400 al 200 a.n.e. (plenitud).¹⁰
Del 200 al 150/125 a.n.e. (decadència i desaparició).
- Fase 4: Mitjan/ finals segle II-Mitjan/ finals segle I a.n.e. (aproximadament entre 150/125 a.n.e. i 50/25 a.n.e.).

Jordi Diloli Fons
David Bea Castaño

Àrea d'Història Antiga
Universitat Rovira i Virgili
Plaça Imperial Tàrraco, 1
43001, Tàrragona

10. Dins d'aquest període es pot fer una subdivisió a partir de la presència de certs ítems materials que indiquen la direccionalitat dels mercats vigents en cada un dels moments, ja que a partir del segle III a.n.e. s'observa una penetració de productes itàlics que aniran substituint cada cop amb més força els procedents de l'hinterland grec.

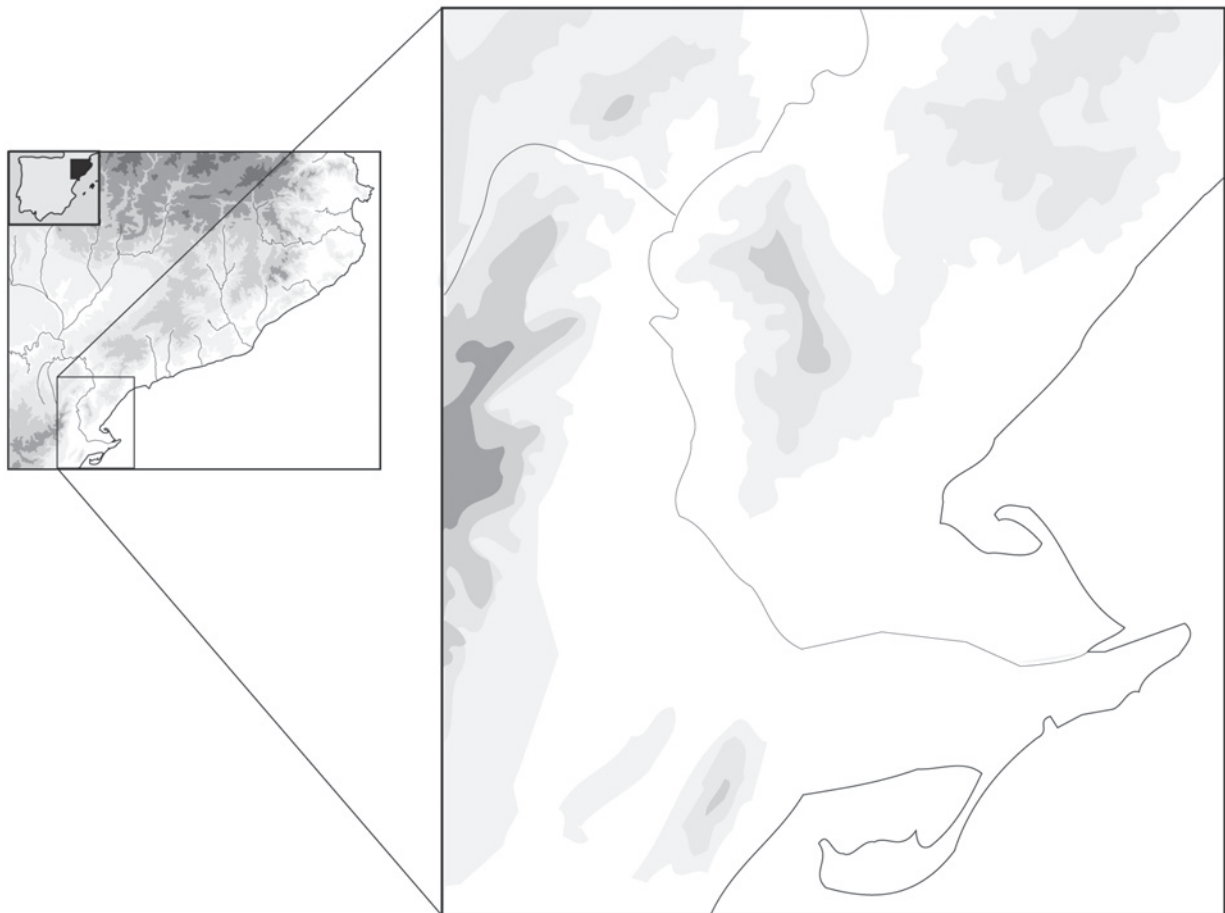

Fig. 1: Situació de l'àrea d'estudi.

Fig. 1b

Fig. 2: Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre).

Fig. 3: Sant Jaume (Alcanar, Montsià) (GRACIA, GARCIA 1999).

- 1.- Tossal Redó
- 2.- Els Tossals
- 3.- Turó de Xalamera
- 4.- Lo Toll
- 5.- El Martorell
- 6.- Aldovesta
- 7.- Barranc Fondo
- 8.- Mas d'en Serra
- 9.- Casa de l'Assistent
- 10.- Plana de la Mora 1
- 11.- Plana de la Mora 2
- 12.- Barranc de les Fonts
- 13.- La Moleta del Remei
- 14.- Sant Jaume / Mas d'en Serra
- 15.- La Cogula
- 16.- Castell d'Uldecona
- 17.- La Ferradura
- 18.- Les Senioles

Fig. 4: Mapa de jaciments al segle VII a.n.e.

Fig. 5: Necròpolis de Mas de Mussols (l'Aldea, Baix Ebre) (ESTEVE, GALVEZ 1999).

Fig. 6: Necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara, Montsià) (MALUQUER 1987).

Fig. 7: Mapa de jaciments al segle VI a.n.e.

Fig. 8: La Moleta del Remei (Alcanar; Montsià)
 (GRACIA, MUNILLA, GARCIA 1999;
 GRACIA, MUNILLA 1993).

Fig. 9: El Castell dels Moros (Godall, Montsià).

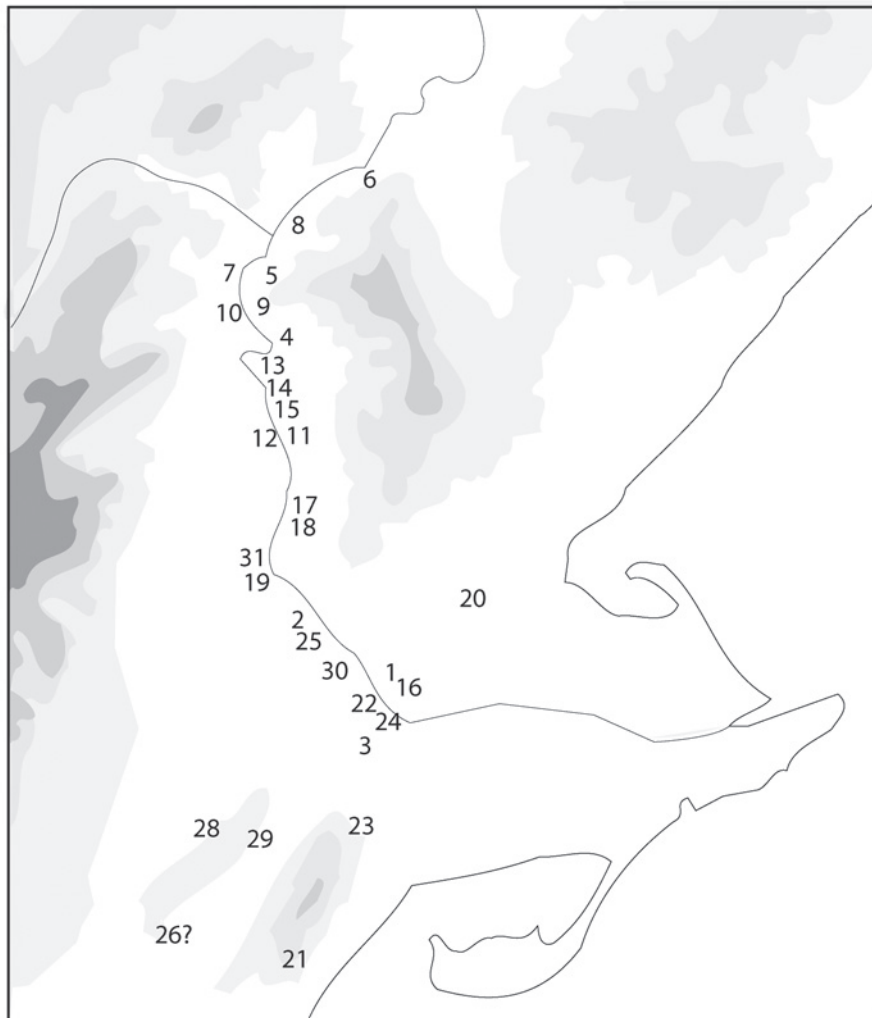
Fig. 10: Les Faixes Tancades de l'Antic (Amposta, Montsià).

Fig. 11: Les Valletes (Aldover, Baix Ebre) (ABELOA 1990).

Fig. 12: Punta de la Plana de la Mora (Tivenys, Baix Ebre).

- 1.- Mas de Mussols (nec.)
- 2.- Mianes (nec.)
- 3.- L' Oriola (nec.)
- 4.- L' Assut
- 5.- Castellot de la Roca Roja
- 6.- Turó de l' Audí
- 7.- Mas de Xalamera
- 8.- El Martorell
- 9.- La Torreta / Coll de Som
- 10.- Les Trapes
- 11.- Les Planetes
- 12.- Les Valletes
- 13.- Km 14
- 14.- Les Planes
- 15.- Punta de Plana de la Mora
- 16.- Barranc de Sant Antoni
- 17.- Castell de Sant Joan
- 18.- Hospital Verge de la Cinta
- 19.- Pla de les Sitges
- 20.- El Bordissal
- 21.- La Moleta del Remei
- 22.- Pla d'Empúries
- 23.- Les Faixes Tancades de l' Antic
- 24.- El Castell d' Amposta
- 25.- Mianes
- 26.- Castell d'Uldecona
- 27.- Mas de Mussols
- 28.- Castell dels Moros
- 29.- Les Esquarterades
- 30.- La Carrova (nec.)
- 31.- El Pla de les Sitges

Fig. 13: Mapa de jaciments entre els segles v i ii a.n.e.

Fig. 14: Les Planetes (Tortosa, Baix Ebre).

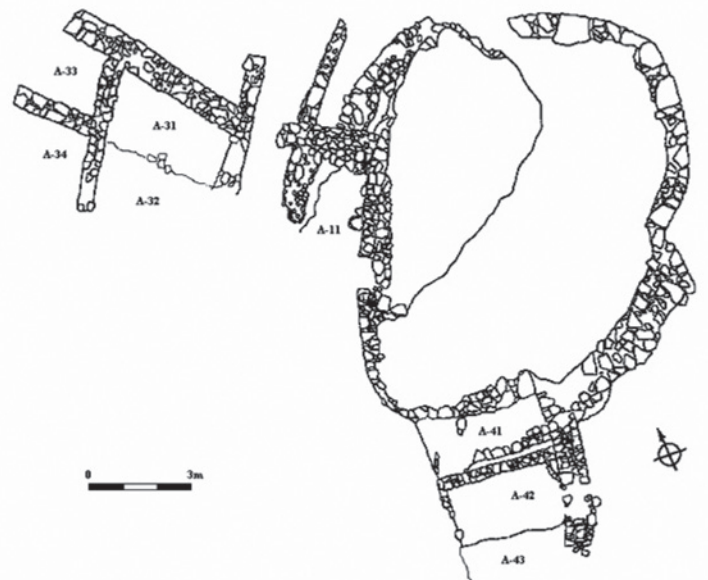

Fig. 15: L'Assut (Tivenys, Baix Ebre).

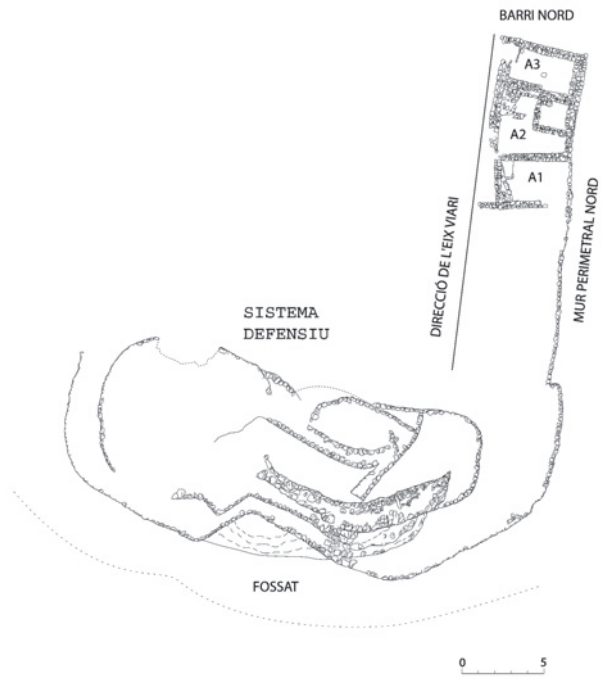

Fig. 16: El Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre) (NOGUERA 1999; BELARTE, NOGUERA, SANMARTÍ 2002).

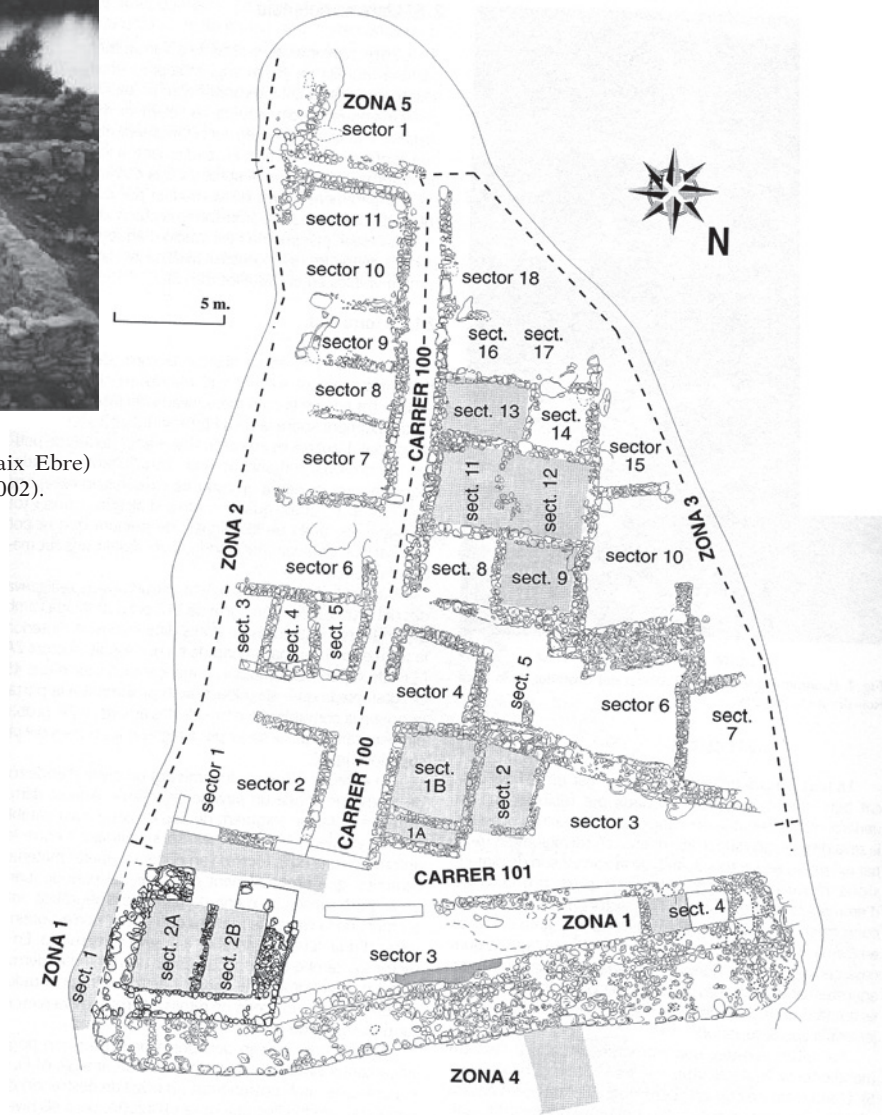

Fig. 17: Castell de Sant Joan (Tortosa, Baix Ebre).

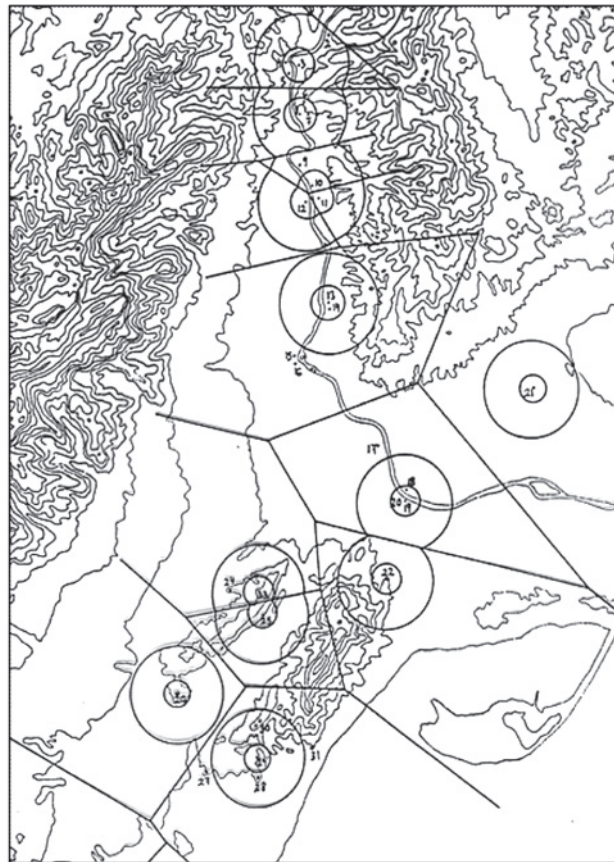

Fig. 18: Situació del Castell de Sant Joan al territori.

Bibliografia

ÁLVAREZ *et alii* 2002

J. R. Álvarez, T. Forcadell, D. Garcia i A. López (2002): Excavacions a l'assentament ibèric del Castell d'Ulldecona (Ulldecona, Montsià). Un balanç de conjunt". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 171-184.

ARBELOA 1990

J. M. V. Arbeloa (1990): "Les Valletes" (Aldover), a ARBELOA, J. V., "Prospeccions i Excavacions arqueològiques". *Butlletí Arqueològic*, 12. RSAT. Tarragona, 188-192.

ASENSIO *et alii* 1994-1996a

D. Asensio, C. Belarte, C. Ferrer, J. Noguera, J. Sanmartí i J. Santacana (1994-1996a): "El jaciment del barranc de Sant Antoni (Ginestar, Ribera d'Ebre)". *Gala*, 3-5. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre*. Sant Feliu de Codines, 231-246.

ASENSIO *et alii* 1994-1996b

D. Asensio, C. Belarte, C. Ferrer, J. Noguera, J. Sanmartí i J. Santacana (1994-1996b): "Poblament de les comarques del curs inferior de l'Ebre durant el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro". *Gala*, 3-5. *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 a.n.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la Depressió de l'Ebre*. Sant Feliu de Codines, 301-317.

ASENSIO *et alii* 1998

D. Asensio, C. Belarte, J. Sanmartí i J. Santacana (1998): "Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple". *Actas del Congreso Internacional "Los Iberos, principios de occidente"*. *Las estructuras de poder en la sociedad ibérica. Saguntum extra*, 1. Universitat de València, València.

ASENSIO, MIRÓ, SANMARTÍ 2002

D. Asensio, M. Miró i J. Sanmartí (2002): "El nucli ibèric del Castell de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre): un estat de la qüestió". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 185-204.

BELARTE, NOGUERA, SANMARTÍ 2002

C. Belarte, J. Noguera i J. Sanmartí (2002): "El jaciment del Castellot de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre). Un patró d'hàbitat ibèric en el curs inferior de l'Ebre". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 89-110.

BONET, MATA 1991

H. Bonet i C. Mata (1991): "Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano" a *Fortificaciones. La problemática de l'ibèric ple (segles IV-III a. C.)*. Manresa, 11-35.

DILOLI 2002

J. Diloli (2002): *Anàlisi dels models d'ocupació del territori durant la Protohistòria al curs inferior de l'Ebre*. Edició en microforma. Universitat Rovira i Virgili.

DILOLI, MASSÓ, OTIÑA 1999

J. Diloli, J. Massó i P. Otiña (1999): "El jaciment arqueològic del Bordissal (Camarles, Baix Ebre)". *Nous Col·loquis*, 3, 7-36.

DILOLI *et alii* 2002

J. Diloli, D. Bea, A. Vilaseca, R. Arola i E. Vilalta (2002): "Primeres intervencions al jaciment protohistòric de l'Assut (Tivenys, Baix Ebre)". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3, Tivissa. 137-148.

DILOLI, BEA, VILASECA 2003

J. Diloli, D. Bea i A. Vilaseca (2003): *El jaciment ibèric de Les Planetes (Tortosa, Baix Ebre)*. *Viure vora el riu durant la Protohistòria*. Tarragona.

DILOLI, BEA en premsa

J. Diloli i D. Bea (en premsa): "L'urbanisme d'època ibèrica al Baix Ebre: l'assentament de l'Assut de Tivenys". *Butlletí Arqueològic*, Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Tarragona.

ESTEVE GÁLVEZ 1999

F. Esteve Gálvez (1999): *Recerques arqueològiques a la Ribera Baixa de l'Ebre, I i II*. Museu del Montsià. Amposta.

GARCIA 1999

D. Garcia (1999): *Evolució del poblament a la comarca del Montsià (ss. VII a.C.-III d.C.)*. Tesi de llicenciatura inèdita. Universitat de Barcelona.

GARCIA, GRACIA 2002

D. Garcia i F. Gracia (2002): "El jaciment preibèric de Sant Jaume-Mas d'en Serrà (Alcanar, Montsià). Campanyes d'excavació 1997-2001". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 37-50.

GARCIA, VILLALBÍ 2002

D. Garcia i Ma. M. Villalbí (2002): "Un probable context funerari d'època iberoromana a la partida de la

- Carrova (Amposta, Montsià)". *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 229-250.
- GRACIA, MUNILLA 1993
F. Gracia i G. Munilla (1993): "Estructuración cronocucional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro". *Laietania*, 8. *El poblament ibèric a Catalunya*. Mataró, 209-255.
- GRACIA, GARCIA 1999
F. Gracia i D. Garcia (1999): "La primera fase del poblamiento protohistórico en el área sur de la desembocadura del Ebro. El poblado fortificado de Sant Jaume-Mas d'en Serra (Alcanar), campañas 1997-1998". <http://www.tinet.org/~jjdm/santjaume.html>
- GRACIA, MUNILLA, PALLARÉS 1988
F. Gracia, G. Munilla i R. Pallarés (1988): *La Moleta del Remei. Alcanar. Montsià. Campanyes 1985-1986*, Tarragona.
- GRACIA, MUNILLA, PALLARÉS 1991
F. Gracia, G. Munilla i R. Pallarés (1991): "Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y el Castellet de Banyoles (Tivissa)". *Fortificaciones. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Manresa, 67-78.
- GRACIA, MUNILLA, GARCIA 1999
F. Gracia, G. Munilla i D. Garcia (1999): "Patrimonio y docencia (I). Proyecto de conservación y difusión del poblado ibérico de la Moleta del Remei." <http://www.tinet.org/~jjdm/santmoleta.html>
- MALUQUER 1987
J. Maluquer (1987): *Catalunya: Baix Ebre*, P. I. P. Universitat de Barcelona.
- MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA 1990
M. Mascort, J. Sanmartí i J. Santacana (1990): "Noves aportacions sobre el poblament protohistòric a les comarques del curs inferior de l'Ebre. Els resultats de la campanya de prospecció desenvolupada l'any 1988". *La romanització del Pirineu, VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 165-174.
- MASCORT, SANMARTÍ, SANTACANA 1991
M. Mascort, J. Sanmartí i J. Santacana (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya Meridional*. Diputació de Tarragona.
- MORET 1991
P. Moret (1991): "Facteurs indigènes et exogènes dans l'évolution de l'architecture défensive ibérique". *Fortificaciones. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Manresa, 265-271.
- MORET 1994
P. Moret (1994): "Alguns aspectes del desenvolupament de l'hàbitat organitzat a l'àrea ibèrica". *Cota Zero*, 10, 19-26.
- MORET 1996
P. Moret (1996): *Les fortifications ibériques de la fin de L'âge du Bronze à la conquête romaine. Collection de la Casa de Velázquez*, 56. Madrid.
- MORET 2002
P. Moret (2002): "Tossal Montañés y La Gessera: ¿residencias aristocráticas del Ibérico Antiguo en la cuenca media del Matarraña?" *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 65-73.
- MUNILLA 1991
G. Munilla (1991): "Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas". REMESAL, J.; MUSSO, O. (coord.). *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 107-176.
- NOGUERA 1999a
J. Noguera (1999): "Estudi dels materials dipositats en el Museu d'Arqueologia de Catalunya del jaciment ibèric del Castellet de la Roca Roja (Benifallet, Baix Ebre)", *Pyrenae*, 30, 243-251.
- NOGUERA 1999b
J. Noguera (1999): "El Castellet de la Roca Roja. Benifallet". <http://www.tinet.org/~jjdm/castellet.html>
- NOGUERA 2002
J. Noguera (2002): *Ibers a l'Ebre*. Col·lecció Daliner, 3. Flix.
- OLIVER 1994
A. Oliver (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*. Vinaròs.
- PADRÓ, SANMARTÍ 1976-1978
J. Padró i E. Sanmartí (1976-1978): "Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Catalunya". *Simposium Internacional sobre els orígens del Món Ibèric*. Barcelona-Empúries, 1977. *Ampurias*, 38-40, 157-176.
- SANMARTÍ 1987
E. Sanmartí (1987): La cultura ibérica del sur de Catalunya, a *I Jornades sobre el mundo ibérico*, Jaén, 1985, 67-75
- SANMARTÍ, SANTACANA 1991
J. Sanmartí i J. Santacana (1991): "Les fortificacions ibèriques de la Catalunya Central i costanera". *Fortificaciones. La problemàtica de l'ibèric ple (segles IV-III a.C.)*. Manresa, 127-144.
- VILASECA 1947
S. Vilaseca (1947): "El campo de urnas de Les Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas en el sur de Cataluña". *Archivo Español de Arqueología*, 66, 28-45.
- VILASECA 1973
S. Vilaseca (1973): *Reus y su entorno en la Prehistoria*. Associació d'Estudis Reusencs. Reus.
- VILLALBÍ, MONTAÑÉS, FORCADELL 2002
Ma. M. Villalbí, Ma. C. Montañés i T. Forcadell (2002): El poblado del Castell d'Amposta (Montsià). Un hàbitat fortificat a la desembocadura de l'Ebre. *I Jornades d'Arqueologia Ibers a l'Ebre. Recerca i interpretació. Ilercavònia*, 3. Tivissa, 159-169.